

Marko Zajc

Dileme dolgega trajanja

Zgodovinarji vemo, da je branje odvisno tako od bralca kot od trenutka branja. Branje preteklih inštitutskih poročil in zapisov ob obletnicah je zanimiva zgodovinarska izkušnja. Medtem ko nekateri pasusi delujejo povsem arhaično, spet drugi popolnoma nerazumljivo, naletimo tudi na stavke, ki bi jih lahko našli v lanskem poročilu. Gre samo za občutek, za projiciranje lastnih vzorcev v preteklost ali pa se določene dileme ponavljajo kot časovna zanka v znanstvenofantastičnem filmu? Kako so te dileme vztrajale, kot stalno prisotni izzivi ali kot vračajoče se dileme v zgodovinskih ciklih?

Pred vami ni zgodovina inštituta, pred vami je zgodba institucije skozi perspektivo sodelavca, ki je del te zgodbe malo več kot ducat let. Osnovna ideja prispevka je hkrati preprosta in kompleksna: skozi dolgo življenje ene institucije z dvema imenoma so se pojavljale (ali vztrajale) strukturno podobne dileme/dvojnosti v različnih časovnih kontekstih: dokumentiranje – raziskovanje, znanstveno – aplikativno, nacionalno – tematsko. To seveda niso edine dileme dolgega trajanja. Vprašanje financiranja, ki je bilo in ostaja ključno, puščam ob strani. Ob tako častitljivi obletnici se tarnanje ne spodobi. Prav tako se ne bom poglobljal v problematiko kadrovskega obnavljanja inštituta in v vprašanje uspešnega izkoriščanja izkušenj zrelih/bivših sodelavcev. Razglabljanju o tem, kdo je bil kdaj mlad in kdo ne, bi se rad izognil. O tem bodi povedano le to, da je za dobro delovanje ustanove nujno pravo razmerje med modrostjo in mladostjo.

V prispevku ne uporabljam imen. Ne zato, ker posamezniki ne bi bili pomembni, temveč zato, ker je v tako kratkem besedilu nemogoče omeniti vse sodelavke in sodelavce, ki so soustvarjali našo institucijo. Zavedam se, da brez njihovega požrtvovalnega dela, idealizma in ljubezni do zgodovinopisja danes ne bi praznovali šest desetletij obstoja. Poimensko navajam zgolj tiste posameznike, ki jih povzemam, kajti vemo, da brez citiranja zgodovinskih akterjev ne moremo verodostojno razpravljati o preteklosti. Prav tako zgodovinopisja ni brez interpretacije. Interpretacija pa vedno predstavlja tudi določeno mero tveganja: smo preteklost pravilno razumeli ali smo, če mi je dovoljen poulični izraz, popolnoma brcnili v temo?

Dokumentiranje – raziskovanje

Zgodovinopisje, oziroma preučevanje preteklosti na splošno, je vedno razdvojeno med zbiranjem/katalogiziranjem ostalin preteklosti (tako dokumentacije kot materialnih ostankov) ter raziskovanjem in interpretacijo virov. Z vidika institucij naj bi se s prvo nalogo ukvarjali muzeji in arhivi ter z drugo raziskovalni inštituti in tudi fakultete. Nelagodnega razmerja med obema principoma razmejitev nalog med institucijami ni razrešila. Če lahko na ustanovitev in razvoj inštituta gledamo kot na zgodbo diferenciacije na ravni dokumentiranje – raziskovanje, pa nam ista zgodovina govori tudi zgodbo o uspešni sinergiji obeh principov. Da ne gre za namišljeno dilemo, dokazuje že institucionalna zgodovina. Leta 1959 so novoustanovljeni inštitut sestavljali zaposleni iz Zgodovinskega arhiva CK ZKS in zaposleni iz Muzeja narodne osvoboditve. Z vidika delovnih nalog bi lahko postavili hipotezo, da sta se muzejska in arhivska ustanova združili v novo kvaliteto: raziskovalno institucijo. Medtem ko se je muzejska dejavnost leta 1962 z ustanovitvijo Muzeja ljudske revolucije Slovenije (danes Muzej novejšje zgodovine Slovenije) osamosvojila, pa je arhivska dejavnost vztrajala in uspešno sobivala z vse bolj znanstveno ustanovo. Da zgodba o dokumentaciji ne bi bila preveč preprosta, je nujno omeniti tudi dokumentacijsko dejavnost inštitutske knjižnice, ki ima prav tako pestro predzgodovino. Ob ukinitvi Znanstvenega inštituta leta 1948 sta knjižno gradivo te ustanove prevzela novoustanovljeni Inštitut za narodnostna vprašanja in Muzej ljudske revolucije. Ko je slednji postal del inštituta, je nova institucija posvojila tudi knjižnico muzeja, ki je po odhodu muzeja leta 1962 v večini ostala inštitutu. Posledično se lahko naša knjižnica danes pohvali tako z znamenitim D-fondom kot tudi z bogato zbirko serijskih publikacij.

Kot je ob 10-letnici inštituta zapisal njegov tedanji direktor Bogdan Osolnik, je bila že od vsega začetka v ospredju želja, da inštitut postane znanstvena ustanova, čeprav je hkrati priznaval, da je prehod od zbiranja gradiva na znanstveno raziskovanje precej težek proces. Prav tako je ugotavljal, da dileme dokumentiranje ali znanstveno raziskovanje sploh ne bi smelo biti, saj gre za komplementarni dejavnosti.

In res, dokumentacija se je zbirala tako v okviru arhiva kot v okviru knjižnice, sodelovali pa so tudi člani znanstvenoraziskovalnega oddelka. Iz preteklih pregledov zgodovine inštituta je razvidno, da je imel arhivski oddelek celotno obdobje obstoja nekoliko poseben položaj. V letu 1962 se je govorilo o izločitvi arhiva in njegovi pripojitvi Arhivu Slovenije, vendar se je vodstvo inštituta temu uprlo. Razlog naj bi bila narava arhiva iz vojnega in predvojnega obdobja, ki ga je bilo potrebno dešifrirati in opremiti s potrebnimi pojasnili in podatki. Tri desetletja kasneje (1992) je bil inštitutski arhiv prenesen v Arhiv Slovenije, inštitut pa je postal povsem znanstvena organizacija.

O raziskovalni naravi institucije v začetku devetdesetih let ni več nihče dvomil. In vendar se zgodba o dokumentiranju (bolje: evidentiranju) na inštitutu s tem

ni zaključila, temveč se je preselila na drugo raven. V letu 1997 je inštitut pričel z dolgoletnim projektom Nacionalna zbirka Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem. Večletno popisovanje in preverjanje žrtev je ponovno pokazalo pomembnost razmerja med dokumentiranjem in zbiranjem ter raziskovanjem in historično interpretacijo. Govorimo o času, ko so se je že razblinila pozitivistična vera v nevtralnost dokumentiranja.

Že sam način evidentiranja preteklosti je hkrati tudi že interpretacija. Brez znanstvene refleksije pa lahko takšno zbiranje delcev preteklosti postane žrtev historičnega revizionizma.

Vprašanje razmerij med dokumentiranjem in raziskovanjem se je zanimivo zapletlo po letu 2006, ko je inštitut presenetil s pionirskim vstopom v digitalno humanistiko. V okviru programa Raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinarstva se je pričelo preslikavanje gradiva in po letu 2009 tudi objavljanje na spletnem portalu SIStory. Tudi digitalizacija je dokumentacija in vendar mnogo več kot to: omogoča iznajdbo inovativnih orodij za drugačno razumevanje historične realnosti, ki si je brez te infrastrukture ne moremo niti zamisliti. Hkrati pa odpira nove konceptualne dileme, s katerimi se bo zgodovinarstvo moralo ukvarjati v prihodnjih letih.

Znanstveno – aplikativno

Tudi vprašanja znanstvenosti in uporabnosti ni mogoče zlahka razrešiti. Na prvi pogled je dilema podobna razmerju med dokumentiranjem in raziskovanjem, vendar gre za drugačno dihotomijo.

Razmerje med znanstvenim in koristnim opozarja na zanimiv paradoks humanistike in družboslovja. Kot znanstveni disciplini lahko obstajata samo, če ju ne omejuje gola uporabnost, čeprav ne moreta obstati izven družbenega konteksta. Svoj smisel imata zgolj kot družbena refleksija. Povedano drugače: za družbo sta uporabni samo, če sta neuporabni.

Ker smo zgodovinarji, se sprašujemo predvsem, kako, kakšna in za koga je lahko zgodovina uporabna. Bi državne strukture sploh ustanavljale in vzdrževale zgodovinske institucije, če zgodovina ne bi bila koristna? Inštitutu so ob rojstvu mnogi namenili vlogo "servisa za proslave". Kot je ugotavljal Zdenko Čepič, se je vodstvo inštituta servisiranja otepal že v prvem letu. V poročilu za leto 1960 so zapisali, da takšne naloge motijo načrtno delo institucije. Ob desetletnici se je pojavila nevarnost drugačnega servisa. Predstavniki univerze so se zavzemali za to, da bi inštitut opravljal zgolj organizacijske in dokumentacijske usluge za raziskovanje univerzitetnih profesorjev in zainteresiranih posameznikov. Poleg tega so na vodstvo pritiskale družbenopolitične organizacije, ki so si želele ideološko pravoverni zgodovinski servis, kamor bi lahko vodilni družbenopolitični

delavci poklicali in dobili jasen odgovor, ali je neka zgodovinska interpretacija pravilna ali ne. Če je vodstvo inštituta vztrajno zavračalo tovrstne redukcije dela na čisto uporabnost, pa je po drugi strani ponosno poudarjalo splošno družbeno korist institucije za gradnjo socialistične družbe in za slovenski narod.

Definicija koristnosti se je s časom spreminjala. Inštitut je postal in ostal servis za novejšo zgodovino za širšo javnost.

Veliko vlogo pri tem je igrala inštitutska knjižnica, ki še vedno opravlja (sicer nepriznana in podfinancirano) funkcijo osrednje slovenske specialne knjižnice za raziskovalce in študente novejša zgodovine. Temeljno znanstveno delo je potekalo v okviru raziskovalnih načrtov in (velikih) projektov pred letom 2000 ter v okviru obeh raziskovalnih programov in temeljnih projektov od takrat do danes. Sodeč po pregledih zgodovine inštituta je bil največji poudarek na aplikativnosti v prvem desetletju obstoja (predvsem v smislu vzdrževanja ideološke strukture družbe) in po spremembi družbenega sistema 1990/91, ko je v znanstveni politiki zavladalo geslo uporabnosti za gospodarstvo. Direktorica Jasna Fischer se je odločno zoperstavila težnjam po goli koristnosti, po drugi strani pa je vodstvo (obe prejšnji direktorici in sedanji direktor) uspešno pritegnilo sredstva iz naslova aplikativnih projektov.

Prvi "pravi" aplikativni projekt (1994) na temo slovensko-italijanskih odnosov je bil neposredno uporaben za zunanjo politiko mlade države. Sledili so aplikativni projekti z vojaškimi tematikami in problematiko judovskega premoženja. Sodelavke in sodelavci inštituta so slovenski državi svetovali v okviru različnih državnih in bilateralnih komisij (npr. Mešana slovensko-italijanska zgodovinsko-kulturna komisija, Svetovalna skupina za arbitražni sporazum o rešitvi mejnega vprašanja med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško). Aplikativnih sodelovanj z zasebnimi in javnimi ustanovami se je še zlasti veliko nabralo v zadnjih dveh desetletjih: od sodelovanja z Državnim zborom RS in veteranskimi združenji do sodelovanja s podjetji in bankami. Če verjamemo, da je izrečena modra beseda tudi koristno dejanje, in če sledimo množici intervjujev, javnih nastopov in medijskih izjav inštitutskih sodelavcev, potem lahko upravičeno trdimo, da je inštitut še vedno neposredno koristen za širšo slovensko javnost.

Nacionalno – tematsko

V prvih desetletjih obstoja institucije je vprašanje tematskega pristopa obvladovala zahteva po preučevanju razrednega vidika v zgodovini. O tem, da je inštitut nastal z ideološkim namenom, vendar z znanstveno ambicijo, ni nikakršnega dvoma. Kot je ugotavljal Aleš Gabrič, so o potrebi po raziskovanju novejša zgodovine po drugi svetovni vojni razpravljali tako zgodovinarji kot partijski voditelji. Dilema med poudarkom na nacionalni zgodovini in poudarkom na delavskem gibanju je bila razvidna že iz utemeljitve ustanovitve inštituta, ki omenja Institut za novejšo politično zgodovino Slovencev oziroma Institut za zgodovino delavskega gibanja in KP na Slovenskem.

Prevladalo je skrajšano drugo ime, a nacionalna komponenta se ni umaknila razredni, temveč se ji je prilagodila. Zdi se, da so se sodelavci inštituta od samega začetka borili za pravico do preučevanja nacionalne zgodovine in da jih je ime vendarle nekoliko omejevalo. Razširitev na polje splošno-nacionalnega so utemeljevali z dvema argumentoma: delavsko gibanje naj bi bilo ključno za zgodovino slovenskega naroda v moderni dobi; brez poznavanja širše slovenske zgodovine pa delavskega gibanja enostavno ni mogoče razumeti. Vprašanje nacionalnega okvira je pomenilo v kontekstu socializma tematsko razširitev dela in nekakšno osvoboditev od ozkih ideoloških smernic. Istočasno je ukvarjanje z nacionalnimi temami dvigalo družbeni ugled institucije. Omogočalo je participacijo pri ustvarjanju (socialističnega) slovenskega nacionalnega narativa.

Poleg tega je priznanje nacionalnega pomena omogočalo relativno enakopravno mednacionalno sodelovanje tako v okviru Jugoslavije kot zunaj nje. Z današnjega stališča zveni nekoliko nenavadno, vendar ne pretiravamo, če rečemo, da je v tej dobi raziskovanje nacionalnega vidika odpiralo tudi transnacionalno perspektivo.

Razmerja med nacionalnim in tematskim ni določal samo odnos do razrednega, pač pa tudi dilema, katere tematike iz preteklosti sploh preučevati. V tem pogledu se je na inštitutu že zelo zgodaj uveljavilo raziskovanje gospodarske in socialne zgodovine. Tudi preučevanje teh tematik je utemeljevalo nacionalni narativ, po drugi strani pa ga je že od samega začetka močno presegalo. Poglobljeno raziskovanje gospodarskih struktur in konjunktur, raziskovanje dolgega trajanja, vsakdanjega življenja, vse to je krepilo primerjalno in transnacionalno perspektivo ter dajalo pomembno protiutež preveliki osredotočenosti politične zgodovine na nacionalni okvir.

V osemdesetih letih se je v praksi razredno vedno bolj umikalo nacionalnemu. Čeprav se je sprememba imena inštituta zgodila v obdobju eksplozije slovenskih nacionalnih čustev (1989), pa je vodstvo pokazalo dovolj treznosti in ni podleglo skušnjavi, da bi v novo ime inštituta "vžgali" nacionalni pečat.

Raziskovanje novejšje zgodovine ne potrebuje dodatnih omejitev. Sodelavke in sodelavci inštituta so v času predtranzicijskega vrenja premišljeno zapolnjevali vrzeli v novejši zgodovini slovenskega prostora, kar se je nadaljevalo tudi v naslednjih desetletjih. Inštitut je v veliki meri utemeljil sodobno slovensko novejšjo zgodovino, tako skozi množico knjig in člankov kot tudi s sodelovanjem v pedagoškem procesu (učbeniki, šolske komisije, predavanja na fakultetah).

Za inštitutski diskurz novejšje zgodovine v prvih dveh desetletjih samostojne države je značilno dvoje: a) utemeljevanje zgodovine slovenskega nacionalnega razvoja (narodnoemancipacijski pogled) in b) umeščanje slovenskega razvoja v širši kontekst (primerjalni in transnacionalni pogled).

Vse bolj povezano globalno zgodovinopisje v zadnjih letih terja od zgodovinark in zgodovinarjev skepso do nacionalnih narativov. Tudi na inštitutu se uveljavlja

občutljivost pred zdrsom v metodološki nacionalizem. To pa ne pomeni zavračanja pomena slovenskega nacionalnega razvoja, temveč uveljavljanje novih pristopov. V mednarodnem zgodovinopisju je precejšnje zanimanje za slovenski primer z vidika primerjav in preučevanja medsebojnih povezanosti.

S pisanjem člankov za tuje revije in zbornike ne predstavljamo samo slovenskega zgodovinskega razvoja tuji javnosti, temveč tudi vadimo razmišljanje o slovenski zgodovini izven uveljavljenih okvirjev. V tem ustvarjalnem sobivanju nacionalnega in širšega se gotovo skriva pomemben del prihodnosti našega raziskovalnega dela.